

Hudobnoteoretický traktát ako prameň muzikologického poznania

JANKA PETŐCZOVÁ – MATÚŠOVÁ, Ústav hudobnej vedy SAV, Bratislava

Z muzikologického hľadiska môžeme sledovať pojem **traktát** v dvoch kľúčových disciplínach, v hudobnej teórii a v hudobnej historiografii. Pre špecialistov hudobných teoretikov predstavuje traktát základný zdroj k poznaniu vývoja myslenia o hudbe, o jej gnozeologickom výklade, o štruktúre hudobného diela a aplikácii teoretických ideí do praxe. Pre hudobných historikov predstavuje základný písomný prameň k poznaniu dejín hudby, ktorý reflektuje predovšetkým dejiny hudobnej tvorby. Z hudobnohistorického hľadiska ide o tzv. písomný *sekundárny* prameň, čiže rukopisný alebo tlačený „historický materiál“.¹

O hudobnohistorických traktátoch v muzikológii hovoríme predovšetkým v dejinách hudby v stredoveku a v ranom novoveku. Špecifikom týchto prameňov je totiž ich širšia – nie len hudobnoanalytická – výpovedná hodnota: predstavujú cenný zdroj informácií k dejinám hudobnej estetiky, kritiky a filozofie hudby, a zároveň predstavujú najdôležitejší prameň k dešifracii notačných systémov, čím objasňujú dejiny samotnej hudobnej tvorby. Od neskorého stredoveku ich výpovedná hodnota vzrastá. Neraz zahŕňajú aj problematiku organologickú (vyobrazenia hudobných nástrojov) a prispievajú aj k poznaniu dejín hudobnej interpretácie, hudobnej výchovy, či hudobných inštitúcií, resp. tých mechanizmov, v intenciách ktorých sa tvorilo a reflektovalo hudobné umenie. V muzikologickom chápaní pojem traktát teda nespadá do oblasti umeleckých žánrov a druhov, ale je chápaný v klasickom zmysle pojmu traktát – čiže *vedecké pojednanie*, ktoré vzniklo z latinského slova *tractare*, t. j. **pojednávať**.² Hudobnoteoretický *tractatus* predstavuje teda učené pojednanie o hudbe, typické pre obdobie stredoveku. Vývojom hudobnoteoretického myslenia sa autori týchto spisov začali špecializovať na jednotlivé problémové okruhy hudobnoteoretických otázok, ktoré riešili v samostatných pojednaniach (o harmónii, tonalite, melódii, hudobných formách, kompozícii a pod.).

Typické stredoveké hudobnoteoretické traktáty boli viac- či menej rozsiahlymi spismi, ktoré podávali odborné výklady hudby v jej rôznych súvislostiach. Najčastejšie boli písané v latinčine. K najstarším výkladom patrí pojednanie *De Musica libri sex* Svätého Augustína (354 – 430). Základy nového špekulatívneho uvažovania o hudbe položil teo-

¹ Hudobná historiografia rozoznáva pramene *primárne*, ktoré tvoria hudobniny, t. j. noty (rukopisy alebo hudobné tlače). Pramene, ktoré neobsahujú samotnú hudbu sa označujú *sekundárne*, tvorí ich široké spektrum písomností súvisiacich s hudbou: hudobnoteoretické diela, inventárne zoznamy hudobní a hudobných nástrojov, plagáty, programy, písomnosti súvisiace s biografiami skladateľov, existenciou hudobných inštitúcií a pod. Pozri: RYBARIČ, Richard: *Hudobná historiografia*. Prešov, 1995, s. 27 – 35.

² *Traktát* – stredoveká učená rozprava, pôvodne náboženská, neskôr aj filozofická, prípadne aj s iným obsahom. *Slovník cudzích slov*. Ed. V. Petráčková, J. Kraus. Bratislava, 1997, s. 919.

retik Boethius (asi 480 – 524) v rozsiahom päťzväzkovom spise *De institutione musica* (asi 500). Jeho tézy sa stali záväznými dogmami a prispeli k zaradeniu hudby ako naukovej disciplíny do quadrívia. Význam výučby hudby vzrástol spoznaním hodnoty hudby pre cirkevnú sféru, čo sa stalo základom pre vznik množstva stredovekých hudobnoteoretických traktátov, ktoré spisovali učené mnáši. Od 11. storočia sa traktáty venovali už aj viachlasnej hudbe a ich zameranie sa orientovalo aj pedagogicky. Známym v tomto smere bol traktát *Micrologus de disciplina artis musicae* Guida z Arezza (asi 992 – 1026).³ V názvoch traktátov sa najčastejšie objavovalo slovo hudba, čiže *musica*, napr. *De musica*, *De Musica cum Tonario* (asi 11. st.), *Speculum Musicae* (Jacobus de Liège, asi 1260 – asi 1330), *De musica mensurabili* (Anonymus, asi 1380) *De speculatione musicae* (Walter Odington, asi 1278), *Ars musicae mensurabilis secundum Franconem* (Anonymus, 1280 – 1300) a ďalšie.

Postupne sa v týchto dielach formovali základné princípy pre dvojhlasný *contrapunctus* a traktáty sa stávali dôležitými učebnicami (napr. *Ars novae Musicae*, asi 1320, Johannes de Muris). Tento vývoj sa odzrkadľoval už aj v názvoch, častejšie sa v nich používalo slovo *tractatus*. Od 13. storočia sa zachovalo množstvo takýchto spisov, napr. *Tractatus de consonantiis musicalibus*, *Tractatus de intonatione tonorum* (Jacobus Leodiensis); *Tractatus brevis de musica mensurata* (Anonymus); *Tractatus de cantu mensurabili*, *Tractatus brevis de musica mensurata* (Anonymus); *Tractatus de discantu* (Anonymus, Ms. Saint-Dié); *Traité de deschant* (Anonymus, Ms. Paris). Najznámejším z nich sa stal *Tractatus de musica* Hieronyma de Moravia, ktorý žil v 13. storočí v Paríži a svoje rozsiahle syntetické dielo napísal okolo rokov 1272 – 1304.⁴ Rozvoj teoretického myslenia smeroval k pochopeniu sadzby troj- a štvorhlasnej hudby a k definovaniu trojzvuku v renesančnej harmónii. Učenie o kontrapunkte dosiahlo vrchol v 15. storočí v diele Johanna Tinctorisa (*Liber de arte contrapuncti*, 1477), ktoré je dôležitým zdrojom poznania nizozemskej renesančnej polyfónie. Vyvrcholenie renesančnej teórie kontrapunktu sa stalo doménou talianskej hudobnej teórie v 16. storočí (N. Vicentino: *L'antica musica ridotta alla moderna prattica*, 1555; G. Zarlino: *Le istituzioni harmoniche III*, 1558).

Obdobie 16. storočia bolo obdobím zintenzívneného teoretického uvažovania o hudbe. Hudba dosiahla vysoké spoločenské postavenie, čo bolo jednak dôsledkom rozvoja myšlienok humanizmu, jednak prirodzeným dôsledkom ideológie reformácie, ktorá sa etablovala v druhej štvrtine 16. storočia aj v habsburskom Uhorsku. Priamy impulz začlenenia hudby do spoločenského života dalo učenie dr. Martina Luthera (1483 – 1546). Jeho vysoko pozitívny vzťah k hudbe, sformulovaný v známom texte *Encomion musicæ* (Chváloreč hudby), výrazne ovplyvnil aj vývoj hudobnej kultúry u nás.⁵ V kežmarskej historickej

³ Guido (Quido) z Arezza vypracoval metódu solmizačného spievania. Jej základom bolo šesť solmizačných slabík, ktoré vybral z hymnu *Ut queant laxis*. Hymnus má 6 fráz a každá z nich začína jednou z nôt hexachordu. Slabiky slov týchto šiestich fráz vytvorili solmizačný rad s poltónom medzi mi a fa: ut, re, mi, fa, sol, la.

⁴ Tento traktát je dôležitým svedectvom-uvažovania o ranej menzurálnej hudbe. Obsahuje unikátny popis melodických ozdôb a niektorých hudobných nástrojov. Bližšie pozri: *Hudobní věda II*. Ed. V. Léb, I. Poledňák, Praha, 1988, s. 398.

⁵ Hudba sa dostala na piedestál vďaka Lutherovmu profesionálnemu hudobnému vzdelaniu a jeho začleneniu hudby do sféry cirkevného i svetského života. Pozri: BLUME, Friedrich: *Geschichte der evange-*

knižnici sa dokonca nachádza odpis tohto dokumentu, vyhotovený okolo r. 1567 v Spišskej Belej. Rukopisný odpis má názov *Encomium musices* a je umiestnený v rozsiahlom konvoľute s hudobnoteoretickými traktátmi významného vzdelanca a hudobníka, bardejovského reformátora Leonarda Stöckela (1510 – 1560) *Quare decreverim redire ad Musicam* (Prečo som sa rozhodol vrátiť k hudbe), *De Musica I*, *De Musica II*, *Argumenta de Musica canenda et discenda* (Argumenty o potrebe spievať a učiť sa hudbu). Hneď v prvej myšlienke *Encomium musices* je zdôraznený etický rozmer spojenia teológie a hudby: „Niet pochýb o tom, že mnohé semená dobrých ctností vlastní ľudia, ktorí sa venujú hudbe, tí ľudia, na ktorých hudba nepôsobí, sú podobní pňom a kameňom. Vieme, že diabli hudbu nenávidia a neznášajú. A verejne oznamujem, a neobávam sa to vyhlásiť, že po teológii niet takeého umenia, ktoré by sa mohlo vyrovnáť hudbe. Po teológii iba hudba poskytuje to, čo na inom mieste iba teológia môže poskytnúť, a to duchovnú radosť a spokojnosť.“⁶

Roku 1540 vypracoval rektor bardejovskej školy Leonard Stöckel Zákony bardejovskej školy (*Leges scholae Bartfensis*), do ktorých zahrnul hudobnú výchovu ako prirodzenú súčasť vzdelania. Zároveň dohliadal na kvalitu učebníc hudobnej výchovy, na výber hudobného repertoáru a predvádzanie duchovných piesní. Jeho zásluhou sa začala budovať hudobná knižnica z najnovších európskych hudobných tlačí, vydávaných predovšetkým vo Wittenbergu a Norimbergu. Žiacky spevácky zbor v bardejovskom Chráme sv. Egídia, ktorý L. Stöckel dirigoval, mal vynikajúcu úroveň a spolu s profesionálnymi hudobníkmi, ktorých zamestnávala mestská rada, dokázali predvádzat náročnú polyfóniu známych európskych skladateľov (Orlando di Lasso, Hans Leo Hassler).

Rukopisné traktáty Leonarda Stöckela *De musica I*, *II* patria k najcennejším hudobnoteoretickým rukopisným prameňom, ktoré sa na našom území zachovali. Predstavujú stručne a prehľadne koncipované kompendiá hudby určené žiakom mestskej latinskej školy. Datovať ich môžeme podľa záznamu „*Scriptum Belae ... Anni 1567*“. Autorom odpisu bol pravdepodobne rektor školy v Spišskej Belej Ján Fábri/Johann Fabri. Kompozícia dvoch traktátov *De musica I*, *II* má typickú výkladovú štruktúru, začína sa *vyslovením určitej otázky*, pokračuje *výkladom* problematiky, pri dodržiavaní pedagogických zásad zrozumiteľnosti a postupnosti učiva. Začína definíciou hudby – *QUID EST MUSICA? Est ars canendi* – a v niekoľkých desiatkach otázok sú zodpovedané témy pôvodu hudby, hudobných druhov, základných prvkov hudby (kľúče, noty, pomlčky, posuvky) a jej notácie (chorálnej a menzurálnej). Mimoriadne cenný je Stöckelov spis *Argumenta de Musica canenda et discenda*, vytvorený typickou metafyzickou apologetikou. Zdôvodňuje v ňom právo umeleckej hudby na jej spoločenskú existenciu a brilantnou sylogistickou logikou obhajuje tri základné myšlienky:

lischen Kirchenmusik. Zweite Auflage. Kassel 1965, s. 1 – 75. *Encomion musices* je najobsažnejší a systematicky najprepracovanejší text Martina Luthera o hudbe. Jeho znovuobjavenie pre novšie dejiny nájdeme prvýkrát u Johanna Nicolasa Forkela, ktorý ho publikoval v 2. zväzku *Allgemeine Geschichte der Musik* (Leipzig, 1801), a síce v preklade Johanna Waltera *Lob und Preis der himmlischen Kunst Musica* (1564). Za pôvodnú verziu textu sa považuje jeho znenie v úvode k tlači Georga Rhaua z roku 1538 *Symphoniae iucundae*. Bližšie pozri: BLANKENBURG, Walter: Überlieferung und Textgeschichte von Martin Luthers „Encomion musices“. In: *M. Luther-Jahrbuch* 39, 1972, s. 103.

⁶MATÚŠ, František: De Musica Leonardi Stockelii. In: *Slovenská hudba* 17, 1991, č. 4, s. 368.

1. Hudba a spev sú slobodné (ušľachtilé) a človeku vlastné povinnosti,
2. Hudba a spev sú hodné človeka,
3. Umenie spievať treba usilovne študovať.⁷

Pri koncipovaní svojich hudobnoteoretických spisov sa Stöckel opieral o aktuálne trendy hudobnoteoretického myslenia najznámejších nemeckých protestantských teoretikov Nicolasa Listenia *Musica* (1556) a Heinricha Fabera *Compendiolum musicae* (1560). Tieto dve učebnice hudby boli v Európe známe, vyšli vo viacerých vydaniach a používali sa aj na školách v Uhorsku. Dva exempláre sa zachovali dokonca v tom istom kežmarskom konvolúte ako spisy L. Stöckela. Spolu sa na našom území zachovalo len niekoľko exemplárov hudobnoteoretických traktátov. Najstaršia je talianska tlač z roku 1496 *Practica musicae* Franchina Gaffuria, pôvodne patriaca provinciálnej knižnici františkánov v Bratislave.⁸ Spis obsahuje súhrnný výklad renesančnej menzurálnej teórie. Okrem neho sa u nás používali na evanjelických latinských školách viaceré učebnice chorálneho a figurálneho spevu a hudobnej teórie, napr. Georga Rhaua, Heinricha Fabera, Johanna Spangenberg a Nicolausa Listenia.⁹ Jeden exemplár príručky J. Spangenberg *Quaestiones musicae* (Wittenberg, 1551) sa zachoval v Kremnici. V Levoči sa napr. zachovala tlač známeho hudobníka Melchiora Vulpia *Musicae Compendium latino germanicum M. Henrici Fabri* vydaná v Jene roku 1608. Pre výskum traktátovej muzikologickej literatúry u nás sú dôležité aj zahraničné archíválie, k najdôležitejším patrí vyše 20 traktátov (1511 – 1549), pochádzajúcich z knižnice Johanna Derschwama z Banskej Bystrice (dnes deponované vo Viedni).¹⁰

Vzhľadom na pomerne malú pramennú základňu k dejinám hudobnoteoretického myslenia u nás v staršom období je každá novoobjavená hudobná tlač k tejto problematike mimoriadne vzácna. Jednou z nich je *Bellum musicale inter plani et mensuralis cantus reges* Claudia Sebastianiho (Strasbourg, 1563) v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove.¹¹ Autor (organista vo Freiburgu 1557 – 1565) ju koncipoval nie ako traktát, ale ako hudobnopedagogický spis s ľahko satirickým nádychom, ako bitku medzi dvoma „kráľmi“ dvoch „provincií“, ktorej víťaz by mal nasledovať Apolla a stať sa vyvoleným v riši hudby. Ide tu o didaktické zobrazenie dvoch „hudobných svetov“: jednohlasu (*cantus planus*) a polyfónie (*cantus mensuralis*).

⁷ Rukopisné traktáty Leonarda Stöckela sa nachádzajú v Lyceálnej knižnici v Kežmarku (konvolút sign. MS – KŽ 139). Bližšie pozri: MATUŠ, František: De Musica Leonardi Stockelii. In: *Slovenská hudba*, roč. 17, 1991, č. 4, s. 410.

⁸ Tlač je dnes deponovaná v Matici slovenskej v Martine. Vo františkánskej knižnici sa nachádzajú cenné hudobniny, primárne pramene k štúdiu renesančnej hudby, napríklad autorská nototlač talianskeho skladateľa Nicolasa Gomberta *Sex missae cum quinque* (Benátky, 1542) a päť zväzkov notovej antológie *Novi thesauri musici* (Norimberg, 1568). KAČIC, Ladislav: Mehrstimmiger Gesang der Franziskaner in Mitteleuropa im 17. Jahrhundert. In: *Slovenská hudba*, roč. 22, 1996, č. 3 – 4, s. 450 – 454.

⁹ RYBARIČ, Richard: *Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I*. Bratislava, 1984, s. 42.

¹⁰ HULKOVÁ, Marta: Príspevok k hudobnej kultúre Banskej Bystrice v druhej polovici 16. storočia. In: *Historicko-etnologické štúdie I*, Banská Bystrica, 2000, s. 48 – 59.

¹¹ Fond Kolegiálnej knižnice, sign. NY VI.27 Sz. Pozri: LACKO, Kamil: *Tlače 16. storočia v knižnici Evanjelického kolégia a v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove*. Prešov, 2003. Prešovský exemplár tejto hudobnej tlače je vlastne najvzdialenejším evidovaným v Európe smerom na východ od miesta vzniku a vydania. V Čechách, Poľsku ani Maďarsku sa nezachoval žiaden exemplár. V medzinárodnom katalógu hudobných tlačí RISM (B VI 2) je evidovaných 39 exemplárov, z ktorých väčšina sa nachádza v nemeckých knižniciach, početnejšie sa táto tlač zachovala aj v Paríži.

V 17. storočí nastal rozvoj hudobnoteoretickej literatúry, ktorá už prerástla hranice špekulatívnych stredovekých traktátov a nadobúdala charakter špecializovaných príručiek (napr. na kontrapunkt, hudobnú rétoriku, tonalitu) alebo syntetických encyklopedických prác (*Syntagma musicologicum* Michaela Praetoria, 1650, *Musurgia universalis* Athanasia Kirchera, 1650). Od druhej polovice 17. storočia sa začala aj nová vlna rozvoja hudobnoteoretického myslenia v Uhorsku. Z banskobystričských absolventov gymnázia sa v Európe presadil hudobný teoretik Michal Buľovský (? – 1711), ktorý vydával organologické práce (*Brevis de emendatione organi musici tractata*, Strasbourg, 1680). Práce domácich hudobníkov mali zväčša kompilačný charakter príručiek generálneho basu alebo spevu (*Instructio in generalem bassum* Jána Francisciho). Zaujímavý je napr. odpis školy generálneho basu Johanna Davida Heinichena *Principia aneb Nowe wymyslene gruntownj zaczatky dle kterych mylowniczj muzyky ... mohou Bass General pochopitj* (v českom preklade, 1711), ktorý zhotovil P. Adalbert Hazakovič. Najväčšou autoritou v tomto smere však bol františkánsky hudobník P. Pantaleon Rožkovský, ktorý do svojho rukopisného zborníka *Musaeum Pantaleonianum* zaradil aj hudobnoteoretický spis *Praxis authentica pulsandi organum*, zložený z prekladov a kompilátov spisov najvýznamnejších teoretikov 18. storočia (Johann Joseph Fux a d.).¹² Jedným z neidentifikovaných rukopisných traktátov, zachovaných na našom území, je ojedinelá a vzácna anonymná učebnica hudby z prelomu 17. a 18. storočia, pochádzajúca pravdepodobne z františkánskeho prostredia.¹³

V 18. ale ešte aj v 19. storočí sa s pojmom traktát síce ešte stále stretávame v nadsich hudobnoteoretických prác (napr. *Traité complet de la théorie et de la pratique de l'harmonie*, François Joseph Fétis, 1884, 1897) ide však už o všeobecné označenie v zmysle teoretického, vedeckého pojednania o špecializovanej problematike. Pojem *traktát* sa už pretransformoval na výstižnejšie pojmy ako *náuka*, *učebnica*, *teória*, *štúdiá*, čoraz častejšie sa koncipovali rozsiahlejšie diela encyklopedické a syntetické. Rozvoj muzikológie v 20. storočí priniesol nielen systematický hudobnohistorický výskum stredovekých traktátov a historicky vzácných hudobnoteoretických príručiek, ale aj ich vedecko-kritické vydávanie a preklady.¹⁴ Napríklad v edícii *Corpus scriptorum de musica* vyšli vo vyše päťdesiatich zväzkoch najvýznamnejšie traktáty k dejinám hudby od stredoveku po barok (The American Institute of Musicology, CSM 1 – CSM 46, 1950 – 1997).¹⁵ Zo špecializovaných bibliografických zoznamov je v súčasnosti najkompletnejší celosvetový katalóg hudobných prameňov *Répertoire International des Sources Musicales*, v ktorom vychádza v sérii B kompletný katalóg hudobnoteoretických prameňov vo viacerých zväzkoch špecializovaných teritoriálne i chronologicky.¹⁶

¹² KAČIC, Ladislav: Barok. In: *Dejiny hudby na Slovensku*. Ed. Elschek, Oskár a kol. Bratislava : Veda, 1996, s. 112.

¹³ *Poklady hudobnej minulosti. Katalóg k výstave*. Ed. J. Kalinayová. Bratislava : SNM-HM, 1996, s. 55.

¹⁴ Reprezentatívna je vedecká edícia traktátu Václava Philomatesa *Musicorum libri quattuor*. Čtyři knihy o hudbe (1512 – 1543). Ed. Martin Horyna. Praha, 2003.

¹⁵ <http://www.corpusmusicac.com/csm.htm>

¹⁶ Série B: Bibliographies of materials organized by particular topic. Napr. zväzok B/III: The theory of music from the Carolingian age (c. 9th century) to c.1500. Bližšie pozri: http://rism.stub.uni-frankfurt.de/index1_e.htm